
Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

УДК 94:316.728-053.2(477-074)»1941/1943»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Golysh>

Gryhoriy Golysh

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, director of the scientific library named after M. Maksymovich, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Bibliographic Description of the Article Golysh G. (2024) Daily Life of Minor Citizens in the zone of military administration of the occupied territories of Ukraine (1941–1943). *Ukrainskyi Selianyn. Ukrainyskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 5–18. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Golysh>

DAILY LIFE OF MINOR CITIZENS IN THE ZONE OF MILITARY ADMINISTRATION OF THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE (1941–1943)

Abstract. *The purpose* of the proposed article is to *analyse* the daily life of minor citizens of child and adolescent age of the occupied Ukraine in the territorial continuum of the military administration zone (1941–1943) based on archival and publicized documentary and separate narrative sources.

The scientific novelty of the publication can be seen in the comprehensive analysis of the everyday life of minor Ukrainians during the Nazi occupation in order to reveal the terrorist essence of the Nazi occupation regime and establish analogies with the occupation policy of Putin's Russia in the current Russian-Ukrainian war.

Conclusions. Empirical material involved in the writing of the article convinces that the situation of minor Ukrainians in the zone of military administration of occupied Ukraine was characterized by special dimensions and tragic characteristics.

Terrorist actions against the youngest members of the civilian population became a component of the occupation policy of anti-Ukrainian ethnocide. This shameful phenomenon was multidimensional in nature and had the most diverse manifestations: physical extermination of children and adolescents, terror by hunger and disease, deprivation of basic living conditions, etc. In the occupied territories, the involvement of minors in forced labour, including heavy and dangerous, and brutal repression for evading it, has become widespread and widespread. One of the leading vectors of the occupation policy of the Nazis was also the forced mobilization of minors for slave labour in the Hitler's Reich. The mass deportation of children and adolescents to Hitler's Germany, which was sometimes carried out in the form of purposeful and self-sufficient actions, reached its peak in 1943, taking on the character of large-scale deportations at the final stage of the occupation.

The involved empirical material makes it possible to establish clear analogies between the occupation policy of the Hitlerites in the World War II and Putin's Russia in its ongoing war against Ukraine and substantiate the thesis about the homogeneity of the nature of both totalitarian regimes as consistently terrorist and anti-Ukrainian.

Key words: *World War II, minor citizens, children, adolescents, Nazi occupation regime, terror, resistance movement, local aspect, children's discourse.*

Григорій Голиш

кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: golgri@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Голиш Г. Повсякденне життя неповнолітніх громадян у зоні військової адміністрації окупованих територій України (1941–1943 рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 5–18. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Golysh>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН У ЗОНІ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (1941–1943 РР.)

Анотація. *Мета* запропонованої статті — на основі архівних і оприлюднених документальних та окремих нарративних джерел проаналізувати повсякденне життя неповнолітніх громадян дитячого та підліткового віку підкупаційної України в територіальному континуумі зони військової адміністрації (1941–1943 рр.).

Наукову новизну публікації вбачаємо в аналізі повсякденності неповнолітніх українців за нацистської окупації задля розкриття терористичної сутності нацистського окупаційного режиму та встановлення аналогій з окупаційною політикою путінської росії в нинішній російсько-українській війні.

Висновки автора. Залучений до написання статті емпіричний матеріал переконує в тому, що становище неповнолітніх українців у зоні військової адміністрації окупованої України відзначалося особливими вимірами й трагічними характеристиками. Складником окупаційної політики антиукраїнського етноциду стали терористичні дії проти наймолодших представників цивільного населення. Це ганебне явище носило багатовимірний характер і мало найрізноманітні вияви: фізичне знищення дітей і підлітків, терор голодом і хворобами, позбавлення елементарних умов життя тощо. Масового й повсюдного характеру на окупованих територіях набрало залучення неповнолітніх до підневільної праці, зокрема непосильної й небезпечної, та жорстокі репресії за ухиляння від неї. Одним із провідних векторів окупаційної політики нацистів стала також примусова мобілізація неповнолітніх на рабську працю в гітлерівському Райху. Масове вивезення дітей і підлітків до гітлерівської Німеччини, яке часом проводилося як цілеспрямовані та самодостатні акції, досягло своїх пікових величин у 1943 р., набравши на завершальному етапі окупації характеру масштабних депортацій. Залучений емпіричний матеріал дозволяє встановити виразні аналогії окупаційної політики гітлерівців у Другій світовій війні й путінської росії в її сучасній війні проти України та обґрунтувати тезу про однорідність природи обох тоталітарних режимів як послідовно терористичних і антиукраїнських.

Ключові слова: Друга світова війна, неповнолітні громадяни, діти, підлітки, нацистський окупаційний режим, терор, рух опору, локальний аспект, дитячий дискурс.

Постановка проблеми.

За одностайними оцінками науковців і політиків, найбільшою трагедією ХХ ст. стала Друга світова війна, яка з-поміж іншого стала великим випробуванням для різних соціальних верств і категорій цивільного населення як представників «воєнного покоління». Найбільші страждання війна принесла наймолодшим громадянам, зважаючи на їхню неадаптованість до особливих обставин цього соціально-політичного катаклізму, несформованість екзистенційно-психологічної сфери й відсутність життєвого досвіду. Наукове звернення до цього історичного феномену набуває виразної актуальності в нинішніх умовах повномасштабної війни, яку розв'язала путінська росія проти України. Адже такий вектор досліджень дозволяє визначати історичні паралелі та встановлювати тотожності нацистської й рашистської окупаційної політики щодо наймолодших українців, а відтак набувати переконливі аргументи для ідеологічної боротьби з нинішнім ворогом українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Попри гносеологічну й ідеологічну привабливість, окреслена проблема перебуває лише на початковому етапі свого наукового осягнення. Далася взнаки багаторічна й багато в чому нелогічна практика ігнорування вітчизняною наукою дитячого дискурсу історії загалом і повсякденності життя неповнолітньої частини соціуму зокрема. До окремих сегментів теми звертався автор цього матеріалу, однак здебільшого на макрорівні¹. Було започатковано й

¹ Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 37–49.; Голиш Г., Голиш Л. Трагедія знівченого дитинства. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : у 2 кн. Київ : Наук. думка, 2011. Кн. 2. С. 127–174 та ін.

спробу комплексного дослідження становища неповнолітніх українців у період німецько-радянської війни². Локальний аспект проблеми вивчався в дисертаційній праці Я. Овчіннікової³. З огляду на недостатню розробку цього наукового дискурсу та враховуючи відновлення антропоцентричної традиції в сучасній історіографії, є нагальною необхідність мікрорівневих досліджень повсякденного життя неповнолітніх за нацистської окупації в регіонах, де найповніше виявилася людиноненавистницька сутність нацистського окупаційного режиму, і які в сучасній війні стали об'єктами загарбання путінською росією.

Мета статті.

Мета запропонованої розвідки — на основі архівних, оприлюднених документальних та окремих нарративних джерел проаналізувати повсякденне життя неповнолітніх громадян під окупаційною Україною періоду Другої світової війни. Територіальний континуум дослідження перебуває в межах зони військової адміністрації як складника загарбаних нацистами українських земель (у довоєнних адміністративних межах — Чернігівська, Сумська, Ворошиловградська, Сталінська, Харківська області), хронологічні рамки — 1941–1943 рр., а віковий поріг вивчення неповнолітнього соціуму сягає 15 років (дитячий та підлітковий вік).

Виклад основного матеріалу.

Терористична сутність нацистського окупаційного режиму в Україні особливо рельєфно виявилася в зоні військової адміністрації. Об'єктом жорстоких чисельних розправ окупантів із цивільним населенням стали також діти й підлітки. Масові вбивства неповнолітніх мали на меті підірвати біологічні сили українського народу, знищити частину українського генофонду, а відтак перекреслити майбутнє України. Ця стратегія відповідала расовій теорії нацизму, основним положенням генерального плану «Ост» та маніакальним ідеям верховод гітлерівського Райху. «Йдеться про боротьбу на знищення, — наголошував А. Гітлер. — На Сході жорстокість є благом для майбутнього»⁴, а сумнозвісна «Пам'ятка німецького солдата» відверто орієнтувала на знищення дітей: «вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчинка чи хлопець»⁵.

На страхітливому конвеєрі смерті неповнолітні здебільшого знаходилися поряд із дорослими. Наприклад, у Сосницькому районі Чернігівської області лише за один день у 1942 р. карателі розстріляли 300 мирних жителів. Серед цих безневинних жертв було багато неповнолітніх: від немовлят до підлітків 12-річного віку. Очевидці свідчать, що з місця трагедії було вивезено щонайменше 12 підвод, ущент навантажених дитячими трупами⁶.

Розправи над неповнолітніми українцями часто супроводжувалися виявами витонченого садизму з боку нацистів. Так, у червні 1942 р. окупанти знищили 62 жінок і дітей с. Великої Березівки на Сумщині. Вони обрізали юним жертвам носи, виколовали очі, втикали багнети в роти, кидали у вогонь.

З метою економії набоїв нацисти систематично вдавалися до «безкровного умертвіння» дітей: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо. Документи та спогади очевидців засвідчують, що окупанти досить широко практикували отруєння дітей шляхом змащування їхніх вуст сильнодіююю отрутою або задушення газами у спеціально пристосованих для цього автомашинах («Gasen-wagen»)⁷. Вчиняючи розправу над учнями Краснокутської школи (Харківщина), нацисти більшість дітей закопали живцем⁸. Для хворих дітей, які були позбавлені батьківської опіки, нацисти застосовували оригінальний спосіб «лікування»: їх заманювали у машини-душоубки цукер-

2 Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.

3 Овчіннікова Я. Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Донецьк, 2011. 19 с.

4 Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. Киев : Наук. думка, 1979. С. 17.

5 Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. Київ : ПВА «Книга пам'яті України», 2000. С. 174.

6 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. Киев : Наук. думка, 1985. Т. 2. С. 255.

7 Першина Т. В. Фашистский геноцид на Украине 1941–1945 гг. Киев : Наук. думка, 1985. С. 42.

8 Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 112.

ками «бом-бом». А в с. Криві Луки Краснолиманського району (Донбас) німецький капрал викинув у вікно немовля місцевої жительки Симонової лише за те, що дитина своїм плачем розбудила його⁹.

Для того, щоб позбутися зайвих ротів, реалізуючи свої окупаційні програми, нацисти методично знищували й вихованців багатьох дитячих будинків. Свідченням цього є, зокрема, розправа над 70-ма вихованцями дитбудинку на хуторі Домниця Березянського району (Чернігівщина). Частина дітей заморили голодом, а 32 було розстріляно восени 1941 р. Трупи дітей окупанти скинули в яму з нечистотами. Було також знищено всіх вихованців дитбудинку у м. Новгород-Сіверському¹⁰.

Саме вихованці дитбудинків ставали на захоплених гітлерівцями територіях першочерговими жертвами жахливих медичних експериментів та об'єктами відбору донорської крові для німецьких вояків (нацистські лікарі вважали, що кров малолітніх сприяє швидшому одужанню поранених). Так, у м. Харкові спеціальні команди відловлювали безпритульних дітей, переважно 4–7-річного віку, влаштували їх у дитячий притулок, розташований в районі парку «Сокольники» й перетворювали на донорів. Їхня кров доставлялася у місцевий та Лубенський військові шпиталі¹¹. Знекровлення й виснаження дітей призводило до разючої смертності у Сокольниках: в окремі місяці 1942 р. тут щодня вмирало майже по 100 дітей. Часто вкрай виснажені, але ще живі діти спали впереміш із померлими¹². Об'єктом нелюдських медичних експериментів і «донорським матеріалом» стали й вихованці дитячого будинку в м. Макіївка.

Щоб не втратити контроль над окупованими областями, гітлерівці посилювали терор проти населення як засіб боротьби з партизанами і підпільниками. Груднева директива В. Кейтеля «Про боротьбу з бандитами» (1942 р.) рекомендувала військам для придушення партизанського руху застосовувати «будь-які засоби, без обмеження, також і проти жінок і дітей (дітей партизанів нацисти кваліфікували як «Vandenkinder» — авт.), якщо це буде сприяти успіху»¹³. Це означало офіційне оголошення нацистами війни цивільному населенню, яке проживало на територіях військової зони, де діяли партизанські загони.

З цієї причини майже вся північно-східна Чернігівщина стала об'єктом каральних операцій окупантів. Щоб помститися місцевому населенню за декількох убитих партизанами солдатів, у лютому — березні 1942 р. гітлерівці вчинили нелюдську розправу над жителями м. Корюківки Чернігівської області, у результаті якої було спалено 1200 осель і знищено близько 7 тис. людей, зокрема й кілька сот дітей. Карателі спалили живцем юних корюківчан — 3-річних Лева Сидоренко та Андрія Ферапонта, 13-річну Анюту Сидоренко. Мученицькою смертю загинули 2-річний Володимир, 4-річна Олександра і 8-річна Анюта Пацуки, а також 4-річна Зінаїда і 8-річна Поліна Комишні та багато інших дітей¹⁴.

Особливо масштабні репресії проти цивільного населення цього регіону припали на грудень 1942 р. Масові розстріли, жертвами яких стали й сотні неповнолітніх, були проведені на Чернігівщині в селах Мочалище, Нова Басань, Вороньки, Ядлівка, Новоселиця. Лише в с. Холми загинуло 34 дітей, а в с. Толаліївка—10¹⁵. Тоді ж було розстріляно й сотні дітей у м. Глухів. У своїх спогадах Ф. Пігідо-Правобережний писав про глухівську трагедію так: «Напівголі, босі, закривавлені діти і дорослі, яких було лише поранено, борсались у своїй крові, перемішаній зі снігом. У смертельнім жаху закривавленими рученятами хапались діти за ноги тих, що розстрілювали, але ці потвори ударом чобіт в обличчя або у груди відкидали їх назад»¹⁶.

9 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. Киев : Наук. думка, 1985. Т. 1. С. 363.

10 Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сб. докум. и матер. Киев : Политиздат Украины, 1978. С. 90.

11 Рева А. Трагедия в Сокольниках. Харьков : [Б. и.], 2002. С. 43–44.

12 Державний архів Харківської області (далі ДАХО). Ф. Р-4677. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

13 Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944 гг. Киев : Наук. думка, 1985. Кн. 1. Борьба в подполье. С. 140.

14 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. Киев : Наук. думка, 1985. Т. 2. С. 302–303.

15 Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Чернігівська область. Київ, 1972. С. 372, 668.

16 Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Вінніпег, 1954. С. 165–166.

У звіті 1-ої моторизованої бригади СС про «акцію Нюрнберг», проведenu в районі Південної Прип'яті 14–21 листопада 1941 р., зі страхітливою ґрунтовністю повідомлялося про те, що серед 5397 убитих під час каральної операції проти цивільного населення — 218 дітей: 126 хлопчиків і 92 дівчаток¹⁷. Загалом за час окупації під час каральних акцій відплати за дії радянських партизанів лише у Придеснянщині було знищено десятки сіл разом з їхніми жителями, серед них — Бобровиця (загинуло 418 осіб), Єдине (296), Загребельна Слобода (80), Клубівка (506), Козарі (3908), Кувечичі (174). Лопатин (125), Старий Биков (63), Тимоновичі (понад 800), Тиниця (112). Тополівка (107), Ярцеве (236) та ін¹⁸. У вогні та від куль карателів обірвалося і юне життя багатьох неповнолітніх жителів цих сіл.

Джерела містять багато відомостей про жорстокі каральні акції нацистів проти родин партизанів. Наприклад, у с. Івота та на хуторі Гута (Сумщина) під час каральної акції нацистів було вбито кілька десятків дітей та підлітків¹⁹. У с. Стариця Вовчанського району (Харківщина) за свідченнями очевидців майже тиждень на бантині колодязя провисів труп 14-річного хлопчика, ім'я якого залишилося невідомим. Підлітка стратили лише за те, що його батько перебував у партизанському загоні²⁰.

З цієї ж причини та за відмову вказати місце дислокації партизанського загону карателі вчинили жорстоку розправу над 13-річним мешканцем с. Дар'івка (Луганщина) Миколою Никифоренком. Хлопчика жорстоко побили, виламали пальці, відрізали вуха, а після цих тортур його було розстріляно²¹.

Часто для боротьби з партизанськими загонами карателі використовували як живий заслін жінок і дітей, женучи їх поперед себе під час наступу. Про застосування такої жахливої тактики в одному з районів Чернігівщини повідомлялося, зокрема, у зведенні Радінформбюро від 3 травня 1943 р.²²

Особливо великих масштабів набрало знищення цивільного населення під час відступу німецьких військ під ударами Червоної армії у 1943–1944 рр. Згідно зі спеціальним наказом Г. Гімmlера (7 вересня 1943 р.), відступаючі війська мали застосовувати щодо населення тактику «випаленої землі»²³.

Відступаючи з м. Сталіно, 7 вересня 1943 р., гітлерівці знищили чимало дітей викладачів місцевих закладів вищої освіти, серед них були 12-річна Грета і 14-річний Юрій Котьки, 6-річна Ірина і 13-річна Людмила Гончарови, 2-річний онук доцента Семеніхіна. 3-річний онук доцента Сербіна та інші²⁴. У вересні 1943 р. відступаючими нацистами було повністю знищене с. Тимоновичі Семенівського району Чернігівської області. На очах у матерів гітлерівці повкидали у вогонь їхніх дітей. 6-річного Федора Сучкова німецький офіцер прив'язав до хвоста коня і пустив його галопом через поле²⁵.

Неповнолітні часто ставали жертвами сексуальних насильств з боку окупантів. Наведемо лише деякі факти з довгого ряду подібних звірств. На хуторі Лиховидівка (Харківщина) гітлерівські нелюди згвалтували, а потім вбили 14-річних Дарію Кобзарьову та Ніну

17 Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944 гг. Киев : Наук. думка, 1985. Кн. 1. Борьба в подполье. С. 140.

18 Литвинов В. Коричневое «ожерелье» : в 3 кн. Киев : Абрис, 2003. Кн. 2 ч. 2. С. 350–351.

19 Центральный архив вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 236. Арк. 90–92.

20 Голиш Г.. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 84.

21 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. Киев Наук. думка, 1985. Т. 1. С. 406.

22 Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сб. докум. и матер. Киев : Политиздат Украины, 1978. С. 171.

23 «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия гитлеривской Германии в войне против СССР : докум. и матер. М. 1967. С. 528.

24 Документы обвиняют : сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории : в 2 вып. М. 1945. Вып 1. С. 273–274.

25 Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сб. докум. и матер. Киев : Политиздат Украины, 1978. С. 84–85.

Ігнатенко²⁶. Подібні факти мали місце й у м. Суми. У с. Красний Оскол (Харківщина) карателі згвалтували 6 неповнолітніх дівчат на очах у їхніх матерів²⁷.

Звертає на себе увагу той факт, що командування вермахту та військова й цивільна влада на місцях не вживали жодних запобіжних заходів проти насильників, вважаючи їхні дії цілком природною лінією поведінки стосовно представниць «раси рабів» та «висівок народів Європи».

Неповнолітні часто ставали в'язнями нацистських в'язниць і таборів різних типів, повною мірою відчували на собі жахи цих страхітливих репресивних установ. На окупованих територіях функціонували й спеціальні табори для дітей та підлітків. Це негативно впливало на їхню ще не сформовану психоемоційну сферу, підривало нервову систему, що призводило до важких захворювань²⁸.

Тисячі юних українців стали жертвами голоду, спланованого гітлерівцями як важливий складник політики етноциду. Визначаючи основи економічної політики в окупованих областях, її творці наголошували, що «про забезпечення населення цінними продуктами харчування не може бути й мови». Генерал-фельдмаршал В. Рейхенау визначив позицію командування у продовольчому питанні таким чином: «Забезпечення харчуванням місцевих жителів... є непотрібною гуманністю»²⁹. З іншого боку, окупаційна влада цілеспрямовано «виголоджувала» Україну через широкомасштабне вивезення з її території продовольчих ресурсів до Райху.

Окупанти часто розглядали голод як один із надійних засобів масового знищення дітей і ці диявольські акції насамперед спрямовувалися проти вихованців дитбудинків, утримання яких здебільшого вважалось недоцільним. Так, на хуторі Крипаки Слов'яносербського району (Луганщина) окупанти відразу після свого приходу розграбували продовольчі запаси і знищили посіви наділянні місцевого дитбудинку. В результаті 80 дітей-інвалідів віком від 8 до 16 років були приречені на голодну смерть. Виснажених голодом дітей, зокрема і 18 тяжкохворих, викинули в підвал, де вони вмирили повільною смертю. Врятувалося зовсім небагато: понад 50 дітей загинуло від голоду³⁰.

«Пасивний» (через голод) спосіб масового знищення населення набрав особливо жажливих форм і вражаючого розмаху у м. Харкові, яке тоді справедливо називали «містом смерті». Називаючи окупантів основними винуватцями справді катастрофічного продовольчого становища міста, доречно нагадати той факт, що під час відступу Червоної армії з Харкова за наказом радянського командування були знищені майже всі запаси продовольства, що поставило тамтешнє населення на межу виживання.

Доведені до відчаю голодними мордуваннями, жінки масово йшли до магістратури з вимогою виділити хоч якесь продовольство для їхніх дітей. Учасниками цих «голодних походів» у грудні 1941 р. стали й неповнолітні. В одному зі звітів Харківської міської управи визнавалося, що «становище в дитбудинках та інвалідних будинках виключно важке. Діти та інваліди абсолютно виснажені. Є випадки опухання від голоду»³¹.

Особливо трагічною була доля вихованців дитячого будинку №1 по вулиці Артема. Страшний конвеєр голодної смерті дітей у цій установі переконливо ілюструє таблиця 1.1³².

26 Документи обвиняют : сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории : в 2 вып. М. : ОГИЗ. Вып 1. 1945. С. 323.

27 ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3Спр. 236. Арк. 84–85, 146.

28 Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 86.

29 Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ : ПВА «Книга пам'яті України», 2000. С. 553.

30 Луганщина в годы Великой Отечественной войны : сб. докум. и матер. Донецк : Донбас, 1969. С. 110.

31 Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг. : сб. докум. и матер. Харьков : Прапор, 1965. С. 84

32 Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині : зб. докум. Київ ; Харків : Укрдержвидав, 1944. С. 32–36.

Таблиця 1.1

Смертність вихованців дитбудинку № 1 м. Харкова у 1942 р.

Місяць	Прийнято дітей	Померло	% померлих дітей
1	2	3	4
Січень	82	68	83
Лютий	107	62	58
Березень	152	106	70
Квітень	350	157	45
Травень	322	234	73
Червень	182	151	82
Липень	208	113	54
Серпень	195	118	61
Вересень	78	72	92
Жовтень	57	56	98
Листопад	40	24	60
Грудень	28	14	50
Разом	1801	1175	65

З таблиці випливає, що жертвами голодної смерті лише в одному дитбудинку стало 1175 дітей. В абсолютних і відносних вимірах піковим місяцем їх загибелі став травень 1942 р. коли під Харковом точилися найжорстокіші бої між військами вермахту і Червоної армії.

Як засвідчують спогади сучасників подій, хліб, який здебільшого був чи не єдиним продуктом харчування, випікався з ячменю та проса, часто до тіста додавали й тирсу. Проте для вихованців дитячих установ і такий харч був у постійному дефіциті. Аби врятуватися від голодної смерті, знедолені діти навесні вживали в їжу цибулини підсніжників, молодий очерет, влітку — рогіз, листя, липовий цвіт, плоди пасльону, гльоду, бузини, восени — кислиці та груші з дичок, а взимку порпалися у смітниках, надіючись знайти щось їстівне. Колишній утриманець Харківського дитпритулку В. Архаров згадував, що найбільшим «делікатесом» для дітей-сиріт були запечені на стінках «буржуйок» картопляні лушпайки³³. Постійне голодування, незбалансованість раціону, майже повна відсутність у ньому білків, жирів і вуглеводів спричинила тяжкі розлади здоров'я дітей і підлітків. Саме серед цієї малолітньої категорії населення внаслідок голодування запанували такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, цинга, туберкульоз та інші³⁴.

Децю кращим було продовольче становище сільського населення, адже селянські сім'ї мали певні запаси хліба й утримували підсобні господарства. Проте й ідеалізувати його, як це робить, зокрема, Ф. Пігідо-Правобережний³⁵, навряд чи є підстави. Про не вельми сите життя селян під окупацією свідчать спогади сільських жителів, які сповна відчули на собі «принади» нацистського «нового порядку».

У військовій зоні досить великих масштабів набрало виселення місцевого населення із квартир, які потім використовувалися як військові казарми. У результаті сотні тисяч людей, насамперед неповнолітні, опинилися просто неба чи змушені були переселитися у підвали. Особливо великою трагедією бездомництва була у м. Харкові. На грудень 1942 р. військовими командами тут було виселено 4233 сім'ї (13172 особи), які проживали на площі 94837 кв. м³⁶.

Ослаблення імунної системи наймолодших членів суспільства через хронічне недоїдання, абсолютна занедбаність міського комунального господарства, майже повна відсутність профілактично-лікувальних заходів із причин тотального знищення дитячих медичних

33 Литвинов В. Коричневое «ожерелье»: в 3 кн. Киев: Абрис, 2003. Кн. 2, ч. 2. С. 240.

34 Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ: ПВА «Книга пам'яті України», 2000. С. 553.

35 Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Вінніпег: [Б. в.], 1954. С. 158.

36 Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині: зб. докум. Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944. С. 28.

установ — ці та інші чинники викликали суттєве погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації й породили масові захворювання серед дітей, часто з летальним результатом. Поширювалися такі небезпечні хвороби, як висипний і черевний тиф (порівняно з довоєнним періодом, захворюваність на висипний тиф зросла в 75 разів), малярія, дизентерія, дифтерія (зростання — у 18 разів), кір, скарлатина, кашлюк. У Сумській області на дифтерію хворіла кожна третя дитина. В Охтирському, Роменському та Лебединському районах цієї ж області смертність від інфекційних хвороб у період окупації становила від 55 до 70%³⁷. Загалом смертність від дитячих інфекцій зросла на Лівобережжі, порівняно з довоєнним часом, на 51%, а від малярії — у 5,9 разів³⁸.

Масового поширення серед юних українців набув туберкульоз. Так, по м. Харкову серед дітей віком 3–7 років було 25,6% тубінфікованих; 8–12 років — 47,2%, 13–15 років — 64,2%³⁹.

Висока смертність від захворювань мала місце ще й тому, що не всі батьки могли користуватися послугами навіть урізаної окупантами системи медичного обслуговування, адже за разове амбулаторне відвідування треба було платити щонайменше 10 крб., а вартість антидифтерійної сироватки доходила до 400 крб⁴⁰.

Досить принциповим і науково значущим є питання про загальні цифри загибелі неповнолітніх у період окупації. У книзі «Пам'яті полеглих» чисельність дитячих втрат на окупованих територіях України визначена в 75 тис. осіб. Відносність і неповнота названої цифри є очевидною. Адже лише на Чернігівщині, за неповними даними, нацистами було знищено 4633 дітей, що становило 25% усіх жертв «нового порядку» в цій області⁴¹. Як бачимо, нашої вітчизняній науці належить ще багато зробити для вивчення проблеми статистики дитячої смертності в період окупації, враховуючи весь спектр чинників трагедії.

Одним із напрямів окупаційної політики нацистів стало масове залучення неповнолітніх українців до примусової праці та їх насильницьке вигнання до Німеччини. Подібна практика цілком узгоджувалася з основними положеннями нацистської расової доктрини, яка відводила вцілілому від фізичного знищення населенню окупованої території України роль «білих рабів». Обґрунтовуючи необхідність повернення до найгірших форм трудового визиску, А. Гітлер наголошував на тому, що «без відновлення якоїсь нової, сучасної форми кріпосництва, або, коли хочете рабства, людська культура не може розвиватися»⁴².

Важливе місце належало й економічним чинникам, адже система примусової праці мала вирішувати проблему трудових ресурсів на окупованих територіях як одну з основ політики господарчого пограбування України, а масові депортації українців до Райху повинні були забезпечити німецьку економіку дармовою робочою силою.

Уже 5 серпня 1941 р. райхсміністр А. Розенберг підписав розпорядження про запровадження для всіх жителів окупованих східних областей загальної трудової повинності, якій підлягали й неповнолітні громадяни⁴³. Щодо нижнього вікового порогу дітей і підлітків, які залучалися до примусової праці, то він варіювався залежно від конкретних обставин і по мірі ускладнення військово-економічного становища гітлерівської Німеччини набув стійкої тенденції до зниження. Тоді, як у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12–15 років, то пізніше, вік залучених до праці знизився до 11 років⁴⁴. Однак на практиці об'єктом примусового працевикористання часто ставали 10-ти й 9-річні діти.

37 Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ : ПВА «Книга пам'яті України». С. 182.

38 Зборовская Ф. И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации. Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации : труды Первой конф., 22–24. 04. 1946 г. М., 1947. С. 130.

39 Голиш Г.. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 91.

40 ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3616. Арк. 4, 5, 7.

41 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т.. Киев : Наук. думка, 1985. Т. 2. С. 319.

42 Коваль М. В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944 гг.). Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины : сб. науч. трудов. Киев, 1988. С. 86.

43 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. докум. і матер. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. С. 300.

44 Київський процес : докум. і матер. Київ : Либідь, 1995. С. 141.

Функції своєрідної біржі дитячої праці виконували «народні школи», адже примусове працевикористання їх вихованців поглинало левову частку навчального часу. Трудові мобілізації цивільного населення спиралися на чітко організовану окупаційною владою систему обліку і реєстрацій, в списки осіб, що залучалися до примусової праці, неодмінно вносилися й неповнолітні громадяни.

Найсуровіший обліковий режим був у зоні військової адміністрації. Так, за розпорядженням німецької комендатури м. Новий Донбас Сніжнянського району кожному мешканцю, починаючи з 10-річного віку, необхідно було носити пов'язку з встановленим реєстраційним номером. Невиконання цього наказу було підставою для розстрілу⁴⁵.

Директиви та розпорядження окупантів встановлювали щонайсуровішу відповідальність за ухиляння від праці чи реєстрації. Неявка за оповідками біржі праці чи самовільний виїзд за межі населеного пункту розглядалися окупаційною владою як саботаж. Відповідальність за неповнолітніх, які допускали такі порушення, несли батьки: їх штрафували, залучали до надурочних робіт, інколи навіть конфіскували належне їм майно. Скажімо, постанова Сумської міської управи передбачала стягнення штрафу з таких батьків розміром до 500 крб.⁴⁶ Самих дітей за ухиляння від примусової праці позбавляли продовольчих карток, що в умовах хронічної нестачі продуктів, особливо в містах, прирікало їх на голодування.

Основними сферами дитячого працевикористання, як правило, були сільгоспроботи, благоустрій населених пунктів, збір брухту кольорових металів та лікарських рослин, участь у будівництві шляхів та фортифікаційних споруд. Рідше працю неповнолітніх застосовували у промисловості, де потрібна була здебільшого кваліфікована чи фізично тяжка, непосильна для них праця⁴⁷.

На особливо брудних і страшних роботах нацисти використовували колишніх вихованців Красноградського дитбудинку (Харківщина), яких не встигли евакуювати на схід. Окупанти примусили цих дітей у червні 1942 р. неподалік лінії фронту закопувати трупи вбитих коней, які вже почали розкладатися. Дітей Будківського дитбудинку нацисти використовували на полюванні замість гончих собак⁴⁸. Такі випадки приниження гідності юних українців з боку окупантів та нелюдського знущання над ними були непоодинокими.

Ще більш злочинні дії нацисти вчинили щодо неповнолітніх у м. Попасна (Луганщина). 12 квітня 1943 р. окупанти під приводом колективної прогулянки зібрали 71 учня віком 12–15 років, привели в Рубащанський ліс і наказали шукати там міни. Результатом цього нелюдського експерименту стала загибель 13 і каліцтво 58 дітей⁴⁹.

Окупаційна влада з німецькою педантичністю здійснювала ретельний облік дитячої праці. Для цього в більшості районів при відділах освіти і культури було створено спеціальні диспетчерські пункти, які подавали щоденні та періодичні звіти про характер і результати праці неповнолітніх. Встановлювалися норми виробітку на кожного юного працівника, невиконання яких тягло за собою суворе покарання.

З розпоряджень окупаційної влади випливає, що робочий день для дітей та підлітків мав обмежуватися 4–6 годинами за день. Однак на практиці його тривалість досягала 8–12, а то й 14 годин. Як правило, неповнолітні працювали під керівництвом учителів. Проте в багатьох випадках, особливо коли роботи проводились у військових районах чи вимагали особливого контролю та терміновості, до дітей призначали наглядачів, які часто вдавалися до тілесних покарань за найменшу провину працюючих. В опублікованому на сторінках газети «Зірка» матеріалі підліток Микола Марченко згадує, що німець-наглядач під час таких робіт жорстоко побив його друга Григорія, а потім нацькував на нього собаку-вівчарку

Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників організовано не було. Лише подекуди їх «пригощали» юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом з

45 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. докум. і матер. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. С. 205.

46 ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 306. Арк. 27.

47 Голиш Г. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 95.

48 Литвинов В. Коричневое «ожерелье» : в 3 кн. Киев : Абрис, 2003. Кн. 2, ч. 1. С. 88.

49 Першина Т. Фашистський геноцид на Україні 1941–1945 гг. Киев : Наук. думка, 1985. С. 45.

150 г ерзац-хліба. Як бачимо, продовольче забезпечення малолітніх «білих рабів» мало чим відрізнялося від харчування в'язнів концтаборів. Примусовий характер праці неповнолітніх переконливо засвідчує і фактична відсутність її оплати⁵⁰.

Яскравим виявом антигуманної сутності окупаційного режиму стало й масове, переважно насильницьке, вивезення цивільного населення до Німеччини з метою поповнення її трудових ресурсів та підриву генетичного потенціалу України. Об'єктом цього насильства з боку окупантів стали й неповнолітні українці.

Спочатку окупаційна влада плекала надії на добровільний виїзд молоді до Німеччини. Для цього було пущено в хід весь арсенал брехливої нацистської пропаганди, яка всіляко розмальовувала перспективи «щасливого» життя у «тисячолітньому Райху». Наприклад, «гарантувалося» «добре харчування та культурні умови житла», «набуття кваліфікації», «європейська освіта» тощо⁵¹. Проте по мірі поширення не вельми втішної інформації про дійсний стан речей, яка надходила з Райху від перших «остарбайтерів», чисельність добровільців почала різко скорочуватись, що змусило гітлерівців змістити акценти мобілізації у бік застосування примусово-репресивних методів.

Спеціальним відомством Ф. Заукеля від 1942 р. передбачалася насильницька мобілізація цивільного населення обох статей, починаючи з 15-річного віку⁵². Спочатку заукелівські емісари намагалися відбирати для роботи в Німеччині лише фізично найбільш здорових і витривалих підлітків та юнаків, не молодших 15 років. З подальшим загостренням проблеми трудових ресурсів у Німеччині типовим явищем стало насильницьке вербування і набагато менших віком неповнолітніх обох статей. В останні ж місяці нацистської окупації України, які збіглися у часі з «тотальною мобілізацією» у Райху, вік малолітніх українських невільників знизився до 12, а то й до 10 років⁵³.

Насильницька мобілізація неповнолітніх здійснювалася досить підступними методами. Окупанти часто йшли на обман, збираючи підлітків під приводом організації розваг чи роздачі подарунків, а потім хапали всіх без розбору і вантажили у спеціальні автомобілі, які доставляли їх на збірні пункти неподалік залізничних станцій. Поширеним явищем стала організація окупантами облав з метою відлову «білих рабів». Як засвідчують акти спеціальної комісії Дергачівського району Харківської області, під час окупації досить частими були влаштовані місцевою поліцією нічні облави, які супроводжувалися насильницькою мобілізацією підлітків та побиттям їхніх батьків за спроби переховування своїх дітей від відправки до Німеччини⁵⁴.

Насильницька мобілізація дітей та підлітків носила цілеспрямований характер. Спеціальним таємним меморандумом, який був схвалений А. Гітлером, передбачалася відправка на територію імперії щонайменше 40–50 тис. неповнолітніх віком від 10 до 14 років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання на роботах безпосередньо в Німеччині. На думку творців цього проекту, «ця акція має на меті ... скоротити його (Радянського Союзу — авт.) біологічний потенціал у майбутньому»⁵⁵.

Наскільки далеко зайшли злочинні дії нацистів на окупованих територіях, переконливо підтверджує проведена у 1943 р. німецькою воєнною владою та колабораціоністами спеціальна операція під кодовою назвою «Heu action» (операція «Сіно»), яка й передбачала реалізацію означених вище планів насильницької мобілізації неповнолітніх. Під час цієї акції до Райху було відправлено тисячі українських підлітків віком 10–14 років, і лише воєнно-стратегічні невдачі нацистів завадили повній реалізації передбачених заходів⁵⁶.

50 Голиш Г. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 99–100.

51 Державний архів Київської області. Ф. 2356. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 13–14.

52 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. докум. і матер. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. С. 50.

53 Документы обвиняют : сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории : в 2 вып. М. : ОГИЗ, 1945. Вып. 1. С. 351.

54 ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 11.

55 ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 324. Арк. 52.

56 Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. матер. : в 7 т. М. : Госюриздат, 1961. Т. 7. С. 246.

Як засвідчують спогади, нацисти комплектували в окремих дитбудинках групи малолітніх дітей для їх відправки до Райху. Так, у 1942–1943 рр. із дитпритулку у Сокольниках (м. Харків) було відправлено до Німеччини 18 дітей 1933–1938 років народження, а з дитбудинку № 1 м. Краснограда — 37 дітей 1931–1941 років народження. Формально цих дітей мали усиновити німецькі родини, а насправді їх відразу чи через деякий час чекала принизлива роль домашньої прислуги⁵⁷.

За спостереженнями аналітичної служби ОУН, навесні 1943 р. окупанти масово відправляли до Німеччини дівчат, починаючи з 14-річного віку. Ця акція була швидкоплинною і здійснювалася традиційно жорстокими методами. Вона було однією з ланок низки заходів, які проводилися нацистами для виконання директиви Г. Гімmlера про термінову мобілізацію 500 тис. юних українок для роботи в домашньому господарстві німців⁵⁸. Відповідно до «Вказівок райхсфюрера СС і шефа поліції про використання жіночого робітничого персоналу (східних робітників) у домашньому господарстві Німеччини» (вересень 1942 р.), завербовані дівчата повинні були бути абсолютно здоровими, мати міцну статуру і бути зовнішньо схожими на німкенів. Спеціально наголошувалося на необхідності «грубої селекції» з метою запобігання «прийому в Німеччину осіб з расово чужою, примітивно-східною..., яскраво вираженою зовнішністю ...»⁵⁹.

На жаль, автору не вдалося виявити джерела, які б містили окремі списки малолітніх остарбайтерів, тому досить важко вийти на узагальнювальні цифри за цією категорією цивільного населення. Проте навіть фрагментарні дані в розрізі регіонів та окремих населених пунктів свідчать про значні масштаби насильницького вивезення юних українців до Німеччини. Так, із Ворошировградської області до Райху було відправлено близько 9 тис. дітей і підлітків, з м. Макіївки—700, з яких віком від 10 до 14 років — 135⁶⁰, а лише з с. Червона Поляна Антрацитівського району Ворошиловградської області — 37 неповнолітніх⁶¹.

Як впливає зі спогадів колишніх малолітніх «остарбайтерів», їх везли до Німеччини у дощенту заповнених вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те, що прилягти, а навіть присісти. Води та їжі, як правило, не видавали, тому багато дітей гинуло від голоду та спраги. Природні потреби відправляли прямо у вагоні. Це породжувало страшенну антисанітарію і як наслідок — спалахи інфекційних захворювань. Потяги з «живим товаром» посилено охоронялися і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися від неволі присікалися найжорстокішими методами⁶².

Маловідомою, але не менш жорстокою була й програма нацистів, що дістала назву «Lebensborn» («життєве джерело») і відобразила непомірне захоплення гітлерівців філогенезом. Цей далекосяжний проєкт був спрямований на поповнення титульних людських ресурсів Райху, насамперед за рахунок виявлених на окупованих територіях дітей, які мали еталонні расові ознаки і повинні були виховуватися у «стерильній націонал-соціалістичній атмосфері» гітлерівської Німеччини. Теоретично таких дітей мали відбирати лише з німців («volksdeutsche»), проте насправді з-поміж них було й чимало юних українців, що мали зовнішню схожість із представниками «арійської раси». Характеризуючи ці заходи нацистів, італійський журналіст Ф. Руссо писав: «У вкрадених у різних народів дітей нордичного гину вимірювали лоб, ніс, досліджували волосся, ходу. кров, замальовували профіль... Всіх, кого відбирали з оцінкою «расово придатний», направляли в притулки «Lebensborn» для іноземців. Були також притулки суто німецькі..., в яких малолітніх слов'ян начебто розчиняли... Від дітей вимагалось забути рідну мову, вивчити німецьку, пірнути у світ нових національних

57 Рева А. Трагедія в Сокольниках. Харків : [Б. и.], 2002. С. 20–21.

58 Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. С. 332.

59 Гальчак С. «Східні робітники з Поділля у Третьюму рейху : депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. Вінниця : Книга-Вега, 2004. С. 158.

60 Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. Киев : Наук. думка, 1979. С. 28.

61 Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Луганська область. Київ : Голов. ред. УРЕ УРСР, 1968. С. 169.

62 Голиш Г. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 106–107.

традицій»⁶³. Незважаючи на те, що ця програма повною мірою реалізована не була, все ж тисячі українських дітей та підлітків були відібрані у їх батьків і назавжди втратили своє родове коріння, оскільки стали об'єктом денационалізації й онімечування, готувалися на роль яничарів новітньої доби. На думку професора Я. Вільчура, із загальної кількості дітей, які були вигнані до Райху з метою їхньої асиміляції, на Батьківщину повернулося не більше 40%⁶⁴.

Безпосереднім продовженням злочинних дій нацистів з вигнання на невольничі роботи до Німеччини стала примусова евакуація цивільного населення під час відступу німецьких військ з українських земель у 1943–1944 рр. Ця акція стала частиною «тактики випаленої землі» і поряд з цим мала забезпечити виконання заукелівських програм поповнення контингентів робочої сили в скрутний для німецького Райху період.

Основою проведення евакуаційних заходів стала директива німецькому командуванню в Україні «Про відхід та евакуацію» (вересень 1943 р.), яка містила настанову на депортацію місцевого населення. Її жертвами стали й сотні тисяч дітей та підлітків. Г. Г'імлер віддав такий наказ вищому керівникові військ СС і поліції в Україні Прюцману: «Необхідно домогтися того, щоб при відході з районів України не залишилось жодного чоловіка, ні однієї голови худоби, ні одного центнера зерна, ні однієї рейки, щоб не залишився цілим жоден будинок, жодна шахта..., щоб не залишилось жодного колодязя, який би не був отруєний... Противник повинен знайти дійсно тотально спалену і зруйновану країну»⁶⁵.

Кожного, хто ухилявся від евакуації, незважаючи на вік і стать, розстрілювали на місці чи відправляли в концтабори. Депортація проводилася надзвичайно жорстокими методами: мирних людей виганяли з їхніх домівок без речей, запасів продовольства, шикували в колони по 100 осіб і під конвоєм гнали у так звані приймальні табори⁶⁶.

Депортованих дорослих, дітей та підлітків масово використовували для зведення фортифікаційних споруд, часто під артилерійськими обстрілами та бомбардуваннями радянських військ, а потім, зазвичай, відправляли до Німеччини.

Висновки.

Таким чином, як впливає з наведених вище фактів, становище неповнолітніх українців у зоні військової адміністрації окупованої України відзначалося особливими вимірами й трагічними характеристиками. Складником політики антиукраїнського етноциду, яку проводили нацисти на окупованих територіях, стали й терористичні дії проти наймолодших представників цивільного населення. Це ганебне явище носило багатовимірний характер і мало найрізноманітні вияви: фізичне знищення дітей і підлітків, терор голодом і хворобами, позбавлення елементарних умов життя тощо. Масового й повсюдного характеру на окупованих територіях набрало залучення неповнолітніх до підневільної праці, непосильної й небезпечної, та жорстокі репресії за ухиляння від неї. Одним із провідних векторів окупаційної політики нацистів стала також примусова мобілізація неповнолітніх на рабську працю в гітлерівському Райху. Масове вивезення дітей і підлітків до гітлерівської Німеччини, яке часом проводилося як цілеспрямовані та самодостатні акції, досягло свого піку в 1943 р., набравши на завершальному етапі окупації характеру масштабних депортацій. Залучений емпіричний матеріал дозволяє встановити виразні аналогії з окупаційною політикою гітлерівців та путінської росії та стверджувати тезу про однорідність природи обох тоталітарних режимів як послідовно терористичних і антиукраїнських.

Означена в цій розвідці проблема має значні гносеологічні перспективи, зокрема в подальшому варто було б на основі нових джерел та модерних методологічних підходів проаналізувати освітньо-виховну політику нацистів на окупованих територіях України періоду Другої світової війни.

63 Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів — жертв нацизму та спогади. Київ : Поезія, 2001. С. 419.

64 Литвинов В. Коричневое «ожерелье» : в 3 кн. Киев : Абрис, 2003. Кн. 2 ч. 2. С. 212.

65 «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия гитлеровской Германии в войне против СССР : докум. и матер. М. : Наука, 1967. С. 529.

66 Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ : ПВА «Книга пам'яті України», 2000. С.215.

References:

1. *Knyha Pamiati Ukrainy 1941–1945 [Book of Memory of Ukraine 1941–1945]*. (2000). Kyiv: PVA «Knyha pamiati Ukrainy».
2. Halchak, S (2004). «Skhidni robotnyky» z Podillia u Tretomu Reikhu: deportatsiia, natsystska katorha, opir ponevoliuvacham. [«Eastern workers» from Podillia in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to the enslavers]. Vinnytsia: Knyha-Veha. [in Ukrainian].
3. Holysh, H. (2005). Naslidky nimetsko-radianskoi viiny dlia nepovnitnikh hromadian Ukrainy [Consequences of the German-Soviet war for minor citizens of Ukraine] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 3. [in Ukrainian].
4. Holysh, H. & Holysh, L. (2011). Trahediiia ponivechenoho dytynstva. Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. : istorychni narysy [The tragedy of a mutilated childhood. Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century.: historical essays]. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
5. Holysh, H. (2005). U vyri viiny. Stanovyshche nepovnitnikh hromadian Ukrainy v 1941–1945 rr. [In the vortex of war. The position of minor citizens of Ukraine in 1941–1945]. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. State archive of Kyiv region.
7. *Dokumenti obvinyayut [Documents accuse]* (1945). Moskva. [in Russian].
8. Zborovskaya, F. (1947). Sanitarnie posledstviya voini sredi detskogo naseleniya i meri po ikh likvidatsii [Sanitary consequences of the war among the children's population and measures for their liquidation]. *Sanitary consequences of the war and measures to eliminate them [Sanitarnie posledstviya voini i meri po ikh likvidatsii]*. Moskva. [in Russian].
9. *Zvirstva i zlochyny nimetsko-fashystykykh okupantiv na Kharkivshchyni (1944 r.) [Atrocities and crimes of the German-fascist occupiers in the Kharkiv region (1944)]* (1944). Kyiv ; Kharkiv: Ukrderzhvydav. [in Ukrainian].
10. *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR [History of cities and villages of the Ukrainian SSR (1968)]* (1968) Kyiv. [in Ukrainian].
11. *Kyivskyi protses [Kyiv trial]* (1995). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
12. Koval, M. (1979). Borba naseleniya Ukraini protiv fashistskogo rabstva [The struggle of the population of Ukraine against fascist slavery]. Kyiv. [in Russian].
13. Koval, M. (1988). Fashistskaya politika dukhovnogo, moralnogo i politicheskogo podavleniya naseleniya Ukraini i yee razval (1941–1944 gg.) [Fascist policy of spiritual, moral and political suppression of the population of Ukraine and its collapse (1941–1944)]. *Obshchestvenno-politicheskaya zhizn trudyashchikhsya Ukraini [Public and political life of working people of Ukraine]*. Kiev. [in Russian].
14. *Narodnaya voina v tilu fashistskikh okkupantov na Ukraine, 1941–1944 gg. [The People's War in the rear of the fascist occupiers in Ukraine, 1941–1944]* (1985). Kiev. [in Russian].
15. *Nimetsko-fashystskyi okupatsiyni rezhym v Ukraini [The German-fascist occupation regime in Ukraine]* (1963). Kyiv: Derzhpolityvdav URSR. [in Ukrainian].
16. *Nyurnbergskii protsess nad glavnimi nemetskimi voennymi prestupnikami [Nuremberg trial of the main German war criminals: Sat. the mother]* (1961). Moskva. [in Russian].
17. Ovchynnykova, Ya. (2011). Dity ta pidlitky Donbasu v umovakh Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941–1945 rr.) [Children and adolescents of Donbas in the conditions of the Great Patriotic War (1941–1945)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Donetsk. [in Ukrainian].
18. *Pamiat na maibutnie. Z istorii desiatyrychnoi diialnosti Ukrainiskoi spilky viazniv — zhertv natsyzmu ta pamiati [Memory for the future. From the history of the ten-year activity of the Ukrainian Union of Prisoners — Victims of Nazism and Remembrance]* (1985). Kyiv: Poeziya, 2001.
19. Pershyna, T. (2001) Fashystskyi henotsyd v Ukraini 1941–1945 [Fascist genocide in Ukraine 1941–1945]. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
20. Pershina, T. (1985). Fashistskii genotsid v Ukraine 1941–1945 gg. [Fascist genocide in Ukraine 1941–1945]. Kiev: Nauchnaya misl. [in Russian].
21. Pihido-Pravoberezhnyi, F (1954). «Velyka Vitchyzniana viina». [«Great Patriotic War»]. Vinnipeh. [in Ukrainian].
22. Reva, A. (2002). Tragediya v Sokolnikakh. [Tragedy in Sokolniki]. Kharkov. [in Russian].

23. Serhiichuk, V. (1996). OUN/UPA v roky viiny. Novi dokumenty ta materialy [OUN/UPA during the war. New documents and materials]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
24. *Sovetskaya Ukraina v godi Velikoi Otechestvennoi voini [Soviet Ukraine during the Great Patriotic War]* (1985). Kiev. [in Russian].
25. *Sovetskaya Ukraina v godi Velikoi Otechestvennoi voini [Soviet Ukraine during the Great Patriotic War]* (1985). Kiev, 2. [in Russian].
26. *Kharkovshchina v godi Velikoi Otechestvennoi voini (iyun 1941–1943 gg.: sbornik dokumentov i materialov [Kharkiv region during the Great Patriotic War (June 1941–1943: collection of documents and materials)]* (1965). Kharkov. [in Russian].
27. Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine.
28. *Chernigovshchina v godi Velikoi Otechestvennoi voini (1941–1945 gg.) [Chernihiv region during the Great Patriotic War (1941–1945)]* (1978). Kiev: Politizdat Ukraini. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 10.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 05.11.2024